

Viggo Sørensen:

A er ett ræj i Torrenvej – for a haar en Torrenstien i æ Lomm!¹

Lidt om echinittens brug og navne

Overskriftens replik er husket så sent som 1956 af en sydvestjysk meddeler til Jysk Ordbog.² Replikken henviser til en folkelig tradition, der via ordbogens kilder kan spores et par hundrede år tilbage, men som er langt ældre – nemlig at man kan sikre sig mod lynnedslag ved at ligge inde med en såkaldt tordensten.

I det nævnte tilfælde var der tale om personlig sikkerhed, når manden færdedes omkring. Men de fleste kilder fortæller, at det var gården, man sikrede mod lynet – ved at opbevare tordensten i kister og skuffer, under sengen, på loftet – i enkelte tilfælde sågar i tag-skægget eller oppe på mønningen. Tordenstenen var, som H.K. Kristensen udtrykker det, datidens lynafleder³ – i en tid, hvor gårdbrande var en svøbe, og hvor man ved optrækkende tordenvejrs ængstelige og beredte samlede til tordenkaffe i lillestuen.

Når tordenstenen kunne afvende lyn, hang det sammen med dens formodede oprindelse. Vi ved fra moderne fysik, at lyn er elektriske udladninger, og at glimt og larmen skyldes ionisering af den luft, udladningen passerer – opad, nedad eller imellem skyformationer. Men forrige århundreders mennesker var ikke i tvivl om, at

¹ Overs.: Jeg er ikke bange i tordenvejrs, for jeg har en tordensten i lommen.

² Den optræder som eksempelsætning blandt besvarelserne på spørgeliste L, spm.24.

³ *Mark og Montre* (1968) s. 15.

tordenen slog ned (som det altid har heddet!), og at det var noget *håndgribeligt*, der fulgte det lysende spor, larmede under passagen og skabte ulykker på jorden. Tordenstenen var et bud på skadevolderen. Som pastor Schade beretter fra Mors lidt ind i 1800-tallet: “Almuen ... troer fuldt og fast, at det er med saadanne Stene at Lynilden slaaer ned”.⁴

Men så slumrer der – efter overtroisk tankegang – også noget af tordenkraften i stenen *efter* nedslaget, og det er indlysende, at den kan forhindre ny nedslag samme sted: “hvor den een gang var slået ned, var der ikke mere at komme efter”.⁵ Ved at tage den med hjem snyder man så at sige tordenkræfterne.

Hvor stammer nu denne overtro fra, og hvad er det for sten, man har tillagt disse egenskaber? Chr. Blinkenberg har allerede i århundredets begyndelse diskuteret disse spørgsmål⁶, men til spørgsmålet om stentype kan der hentes supplerende svar i Jysk Ordbogs og Ømålsordbogens samlinger. Og hovedkilde bliver disse samlinger, når man vil vide dialekternes navne på tordensten mv.⁷

Som påvist af Chr. Blinkenberg har forestillingerne omkring tordensten været umådelig udbredte. Ikke kun i hovedparten af Europa, men også i store dele af Asien og Afrika finder man spor af, at lynet blev anset for noget guddommeligt og dyrket i billede af spidse sten – meget ofte stenalderøkser. Med fremkomsten af de store sammenhængende religioner leverede tordendyrkelsen træk til personificerede guddomme som Zeus og Tor. Men ellers endte tordenstenen i overtroens gråzone: uden sammenhæng med folks regulære tro og viden, “... men hvem ved, der er mere mellem himmel og jord ...”.

⁴ C.Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) s. 90.

⁵ Meddelt 1908 af en lærer fra Ringkøbing-egnen; her citeret efter Blinkenberg s. 70 (jf. note 6). Meddelelsen refererer ikke til, hvad meddelerens fader troede på, men hvad folk på egnen *tidligere* havde troet.

⁶ Chr. Blinkenberg: *Tordenvåbenet i kultus og folketro*. København (1909).

⁷ I denne artikel kommer hovedvægten naturligt nok til at ligge på jyske forhold, men takket være materiale fra Karen Margrethe Pedersen (redaktør af Ømålsordbogen) og Bent Jul Nielsen (Institut for Dansk Dialektforskning) behøver jeg på intet tidspunkt at tabe ømålsdialekterne helt af syne.

Ordet *torden* er i sig selv et godt bevis på, at de ældre forestillinger satte deres spor på vore forfædres asa-tro: tordenen, som vel oprindeligt har heddet noget andet, er blevet omtolket til Tors drønen (*Þor-dun*); tilsvarende på svensk: *åska* = torden (< *as-ekja* = asens kørsel, underforstået: Tors); tysk *Donner* og bornholmsk *dönne* er afkortninger, som kun nævner drønet. Disse navne fulgte naturligvis med over på de gamle tordensten, så stenen på dansk kom til at hedde netop sådan: *tordensten* (dog bornholmsk *dönnesten*) – og på svensk *åskvigge* (vigge = kile), på tysk *Donnerstein* eller *Donnerkeile* (keile = kile).

Det er normalt stenalderens flintøkser, som har båret disse navne og er blevet tillagt lynafværgende egenskaber. Rimeligt nok, for de har (jf. fig. 1) en tildannet spidsform, der naturligt billedliggør lynets slagkraft; og alligevel finder man dem i naturen, øjensynlig uden tilknytning til menneskets verden. De bærer spor af bevidsthed og kraft – men ikke vores. Man skal helt op i begyndelsen af 1800-tallet, før den moderne forklaring på flintøksernes oprindelse så småt bredte sig i landalmuen.

Sporadisk i hele landet finder man også belemnitter (vættelys) betegnet som og brugt som tordensten. Disse flintforsteninger af små fortidige blæksprutter har en langagtig og spids form, der godt – størrelsen til trods – kan bringe tanken hen på et lyn (jf. fig. 2). Derimod er det formmæssigt uforståeligt, at *echinitter* (flintforsteninger af fortidige søpindsvin) kan opfattes som tordensten (jf. fig. 3). Ikke desto mindre er det dem, man har kaldt og brugt som tordensten i store dele af Vest-, Sydøst- og Sønderjylland, så langt vore kilder rækker tilbage (se det prikkede område på kort 1).

Gudmund Schütte har forsøgt at se tordenstenens forskellige former (stenøkse contra forstenet søpindsvin) som udtryk for en kulturel modsætning mellem Vest- og Østjylland.⁸ Blinkenberg var anderledes forsigtig, da han tredive år tidligere understregede det fælles for alle typer tordensten, nemlig at de “har en særegen, fra den almindelige rå flintesten afvigende form, som forekommer tilpas hyppig” de pågældende steder (s. 9).

⁸ *Skivebogen* 1928 s. 54.

Fig. 1
flintøkse

Fig. 2
belemnit

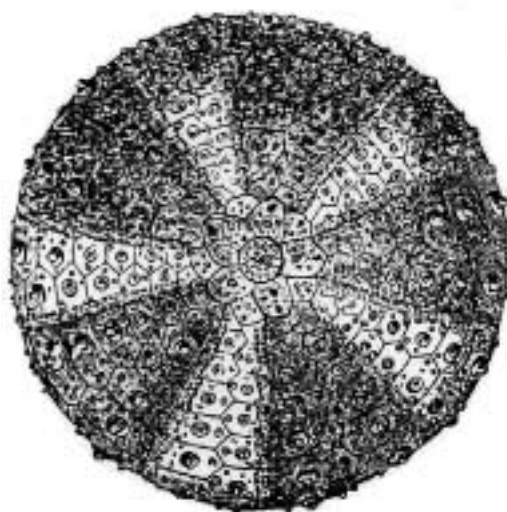
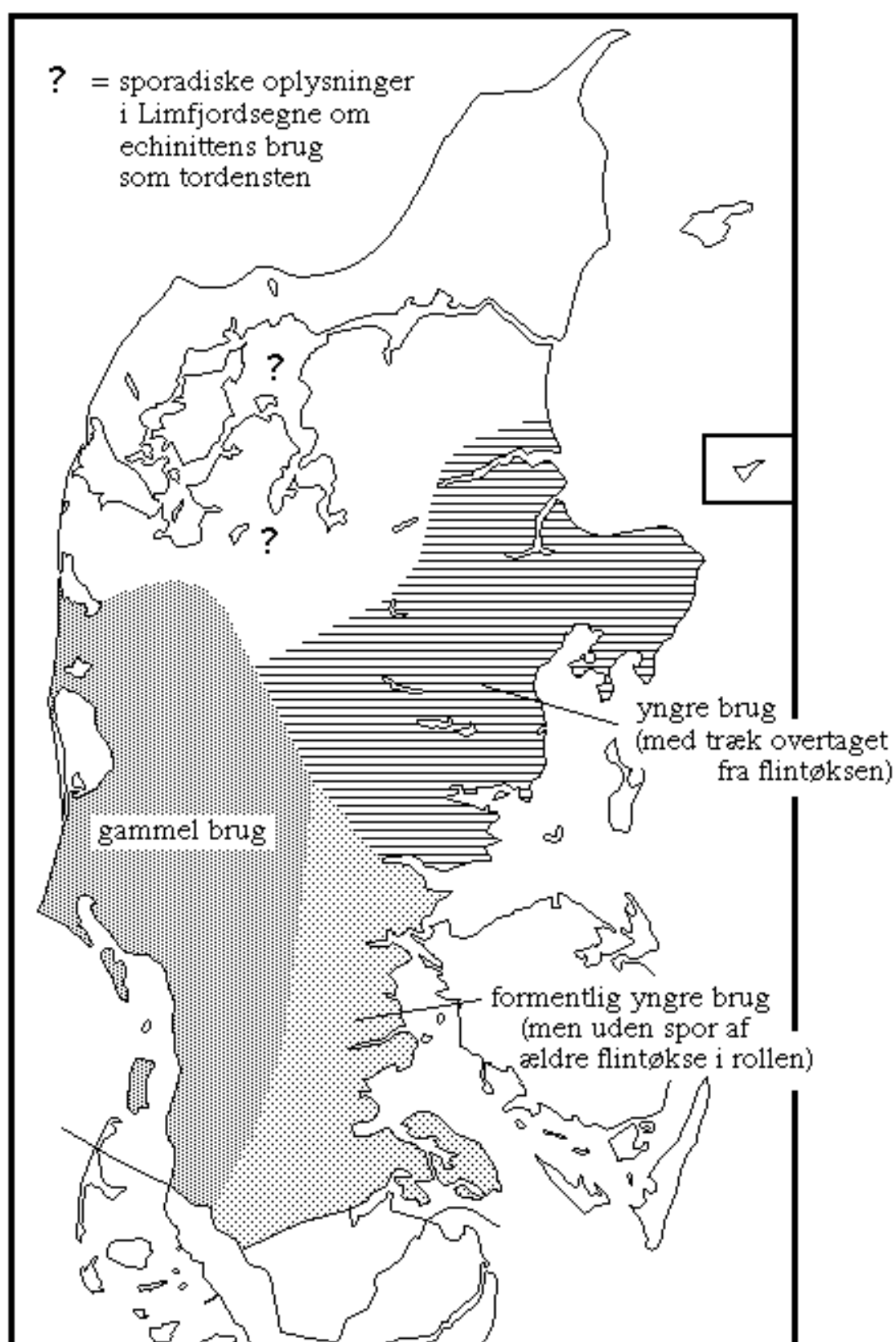

Fig. 3
echinit

For nu at forfølge Blinkenbergs tanke, så er der faktisk sparsomt med oldtidsfund fra de vestjyske sandflader. Der har utvivlsomt været et godt jagtterræn, men jordbunds- og samfærdselsforhold har favoriseret placeringen af stenalderens bopladser længere mod øst eller nord. Også den langt senere sandfygning i middelalderen har vel bidraget til, at oldtidsredskaber så sjældent kommer for dagens lys. Under disse forhold kan det meget vel tænkes, at tordenstens-troen er blevet overført til echenitten (det forstenede søpindsvin), som man finder i mængde ved stranden og i grusgrave. Har den ikke ligefrem “lynfacon”, så virker den dog umiddelbart forarbejdet af ujordiske kræfter på samme måde som flintøkse.

Denne forklaring duer naturligvis ikke for de muldede, gennemdyrkede og oldfundsrige egne af Sydøstjylland og Østsjælland, hvor echenitten også optræder som tordensten (dvs. det mest åbentprikkede område på kort 1). Funktionen her bør snarest

Kort 1. Echinittens brug som tordensten

ses i sammenhæng med lignende midtøstjyske forhold: I det strejkskraverede område på kort 1 fortæller ældre kilder ganske vist om flintøkser anvendt som tordensten, men i ligeså mange yngre kilder har echinitten overtaget rollen – under navnet *sebedejesten* (hvad jeg skal vende tilbage til). Samme høje alder udviser i øvrigt de kilder fra Vendsyssel og Øerne, hvor flintøkser fungerer som tordensten.⁹

Noget kunne tyde på, at både flintøkser og forstenede søpindsvin har haft deres plads i overtroen her i det østvendte Danmark – men i hvert fald en tid lang i forskellige hovedfunktioner. Flintøkser har været tordensten, mens den smukke runde echinit først og fremmest har haft gavnlige indflydelse på smørfremstillingen. 1743 hedder det i en præsteindberetning fra Skive-egnen om “Spadey Steen” (dvs. den ovennævnte *sebedejesten*), at “naar den lægges paa Melkehylden, bevarer den Melken fra Hexerie”¹⁰, og flere senere kilder uddyber det med, at den både sikrer hurtig flødeudskillelse og vellykket kærning. Af samme grund har echinitten på Sjælland fået navne som *smørlykke*, *smørsten* og *smørhøne*.¹¹ Et mindre gennemskueligt *smørdeje* fra Sydfyn – kendt så langt tilbage som i en præsteindberetning fra 1743 – har formentlig samme baggrund.

Som lykkebringer ved kærningen virker det ikke velmotiveret, at echinitten skulle stamme fra lynnedslag, og det er der næsten heller ingen kilder der fortæller (undtagen i det tidligere nævnte vestjyske område, hvor den helt erstattede flintøkser). Men derfor kan den jo godt være faldet ned fra himlen: Som fig. 3 viser, min-

⁹ Der er i alle tilfælde tale om et lille antal sikre oplysninger: i det midtøstjyske område 6 ældre oplysninger om flintøkser som tordensten (hertil regnet pastor N.Blicher, digterens fader, fra egnen syd for Viborg) over for 6 yngre oplysninger om echinitten som lynafvendende *sebedejesten*. I Vendsyssel og på Øerne er optegnet ca. 20 eksempler på flintøkser som tordensten, hvoraf langt hovedparten optræder allerede i Chr. Blinkenbergs materiale og gennemgående refererer til forhold for nu mindst 150 år siden.

¹⁰ Skrevet af pastor Jacob Hasse, Skive; arkiveret i Danske Kancelli D 102 b som del af de såkaldt “Jessenske relationer”, jf. Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie* bd. III s. 78.

¹¹ Når yngre sjællandske kilder forklarer navnet *smørsten* med, at det forstenede søpindsvin ligner fint opsat og pyntet smør, er det vist fordi overtroen bag er gået helt i glemmebogen.

der den om en *stjerne*, og det er også dens gængse navn på Lolland-Falster. F.L. Grundtvig, søn af salmedigteren, fortæller fra 1860'erne, hvordan faderen bragte “Stjerner (forstenede Søpindsvin) og Tordenpile (Vættelys)” med hjem fra marken, og at “Lars var ganske sikker paa, at Stjernerne kom med Stjernes kud og Tordenpilene med Lynet”.¹² Her skelnes helt klart mellem de to typer af sten – og bemærk, at det spidse vættelys (belemnitten) har overtaget flintøksens rolle som tordensten! En tilsvarende forestilling om nedfaldne stjerner må ligge bag echinitens navn i Vendsyssel: *paradissten* (nu oftest: *paradisko*, hvorom senere)

Vi må nok antage, at de ældre kilder (fra folk født senest i begyndelsen af 1800-tallet) afspejler de allersidste rester af almuens tro på tordensten – hvor stenens medvirken i lynnedslaget spiller en central rolle. Derefter glider flintøksen helt ud af overtroen, efterhånden også erkendt som det den virkelig er: et redskab fra vore fjerne forfædre – og her kan nationalromantikkens interesse for og popularisering af historien muligvis have spillet en rolle. Den mere uforpligtende tro på lykkebringende genstande fortsætter derimod – tænk bare på vore dages hestesko og firkløver! Sådan er man også blevet ved at indsamle den smukke echinit som lykkesten – halvt i alvor, halvt i spøg, sikkert med vekslende forestillinger om, hvad den “sikrede” eller var “god mod”. Ved flintøksens forsvinden fra det magiske univers kan det godt tænkes, at echiniten i Midtøstjylland har overtaget øksens lynafvendende funktion (ligesom Grundtvig-citatet ovenfor viser, at belemnitten har gjort det andre steder).

Eller måske er denne delvise overtagelse af flintøksens egenskaber sket mere gradvis i løbet af de foregående århundreder. For echiniten hedder i hele Midtøstjylland (samt Skive-, Viborg- og Silkeborg-egnen, foruden Nordfyn) *sebedeje(sten)* – eller en forvanskning heraf: *spadeje(-)*, *spådeje(-)*, ja nordøst for Randers endog *teppedejesten*. Og sådan har den heddet i hvert fald siden ca. 1600,

¹² F.L. Grundtvig: *Livet i Klokkergaarden* (udg. posthumt 1908-09) s. 63; her citeret efter Blinkenberg s. 68 (jf. note 5).

for den optræder hos Ole Worm som “populært kaldt *spadei*”.¹³ Men hvad er *sebedejesten* – andet end en spøgefuld oversættelse af *tordensten* til bibeldansk?

Alle der har beskæftiget sig med betegnelsen *sebedeje*, er enige om oprindelsen: det ny testaments *Zebedæus*, fader til apostlene Jakob og Johannes. Om de sidstnævnte fortælles der i Marcus-evangeliet kap. 3 v. 4ff., at Jesus “beskikkede tolv, til at de skulde være hos ham ... og han tillagde Simon Navnet Peter; fremdeles Jakob, Zebedæus’s Søn, og Johannes, Jacobs Broder, og han tillagde dem Navnet Boanerges, det er Tordensønner”.¹⁴ Hvorfor de to disciple bliver kaldt sådan, er teologerne ikke enige om, men bibelstedet har utvivlsomt leveret mønster for omdøbning af echinitten: Analogt med, at Jesus omdøber *Zebedæussønnerne* til *tordensønner*, sådan kan man også kalde echinitten for *zebedæus-/sebedeje-sten* i stedet for – ja hvad andet end *tordensten* (som den altså har kunnet hedde i forvejen!).

Sebedeje-navnet må være en vits. Og det er ikke en bonde, der har fundet på det, for bag formen *sebedeje* skjuler sig den korrekte latinske genitiv af *Zebedæus*, nemlig *Zebedæi*. Det er sandsynligvis en dansk præst, der i spøg har trukket på sine bibel- og latinkundskaber – i hvert fald er jeg ikke i tyske og svenske ordbøger stødt på en tilsvarende betegnelse for det forstenede søpindsvin. Og da er det ikke den eneste gang, at almuen har smagt på præstens sære ord, fundet behag i dem – og overtaget dem i forvansket form.¹⁵

Et ords form og dets indhold (eller betydning) hører sammen for bevidstheden, og de to ting holder på hinanden. Hvis nu kilderne taler sandt, og man i Midtøstjylland en tid lang har skelnet mel-

¹³ Otto Kalkar: *Ordbog til det ældste danske Sprog* bd. IV s. 48. Der henvises til det 1655 posthumt udgivne katalog *Museum Wormianum*. Kalkar gengiver originalens latinske tekst, hvoraf jeg har oversat den citerede formulering.

¹⁴ Her citeret efter den reviderede oversættelse af 1871 (Bibelselskabets udgave, Kbh. 1926).

¹⁵ Mest velkendt er forvanskningerne af den katolske gudstjenestes (latinske) *hoc est corpus* (> *hokus-pokus*) og (græske) *kyrie eleison* (> *kørilejs* = noget der går ud i ét, uden at man kan forstå eller skelne enkeltheder). Jf. H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* bd. I s. 636 hhv. bd. II s. 167. – Senere er præsterne formentlig fødselshjælpere for en del franske indlån, men sagen fortjener en grundig undersøgelse.

lem *tordensten* (brugt om flintøkser) og *sebedejesten* (brugt om echenitter), så bliver det også forståeligt, at sidstnævnte halvt i spøg kan overtale tordenstenens værnefunktion, men ikke dens herkomst. En lykkesten kan hjælpe og værne i så mange henseender (såmænd også mod lyn); men den kan næppe, selv i spøg, tilskrives andel i, at “tordenen slår ned” – så længe en anden sten (af mere “lynagtig” facon) faktisk hedder *tordensten*. Tilsvarende har man i Vendsyssel og Nordvestjylland længe holdt ældre tiders *tordensten* (dvs. flintøkser) ude fra echenitten, der (under navne som *paradissten*, *palliko* el. lign.) først og fremmest gav smørlykke.

Anderledes nede i Sydvestjylland, hvor echenitten har været enerådende som *tordensten*. Der har man haft stenens navn som en bestandig erindring om, at den har (eller har haft) noget at gøre med torden (og lyn). Endnu i starten af dette århundrede stod H.K. Kristensen som barn sammen med en tjenestekarl og kiggede ud på et begyndende uvejr “og så pludselig en lille sort genstand falde mod jorden i græsmarken. *Dæ foeld en tårrenstien*, sagde karlen. Jeg ledte grundigt næste dag, men fandt ingenting, så det var nok en faldende lærke, vi havde set.”¹⁶ Karlen griber til en gammel *sæjj* (udtryksmåde), er næppe helt alvorlig, laver måske lidt sjov med drenge, som da også bagefter søger at bortforklare sin naivitet.

Tordenstenene tilhører nu en fjern fortids overtro. Men echenitterne beholdt længe deres popularitet. Voksne brugte smukke eksemplarer som pyntenips, og børnene legede mere ukritisk med dem de kunne finde. De var typisk køer i bønderbørnenes leg – ligesom *huel-* eller *hwolbostenene* (med hul i), man også fandt især i strandkanten.¹⁷ Ja navnet kan endda føres videre over på disse andre legesten: “en *Parako* var en Havsten med Hul gennem, som man kunde binde en Snor i”, fortæller en meddeler fra Hanherred.

Funktionen som legetøj har givet echenitten navn i nogle nordjyske egne. I Vendsyssel kan man (som tidligere nævnt) støde på

¹⁶ Kildehenvisning, se note 2.

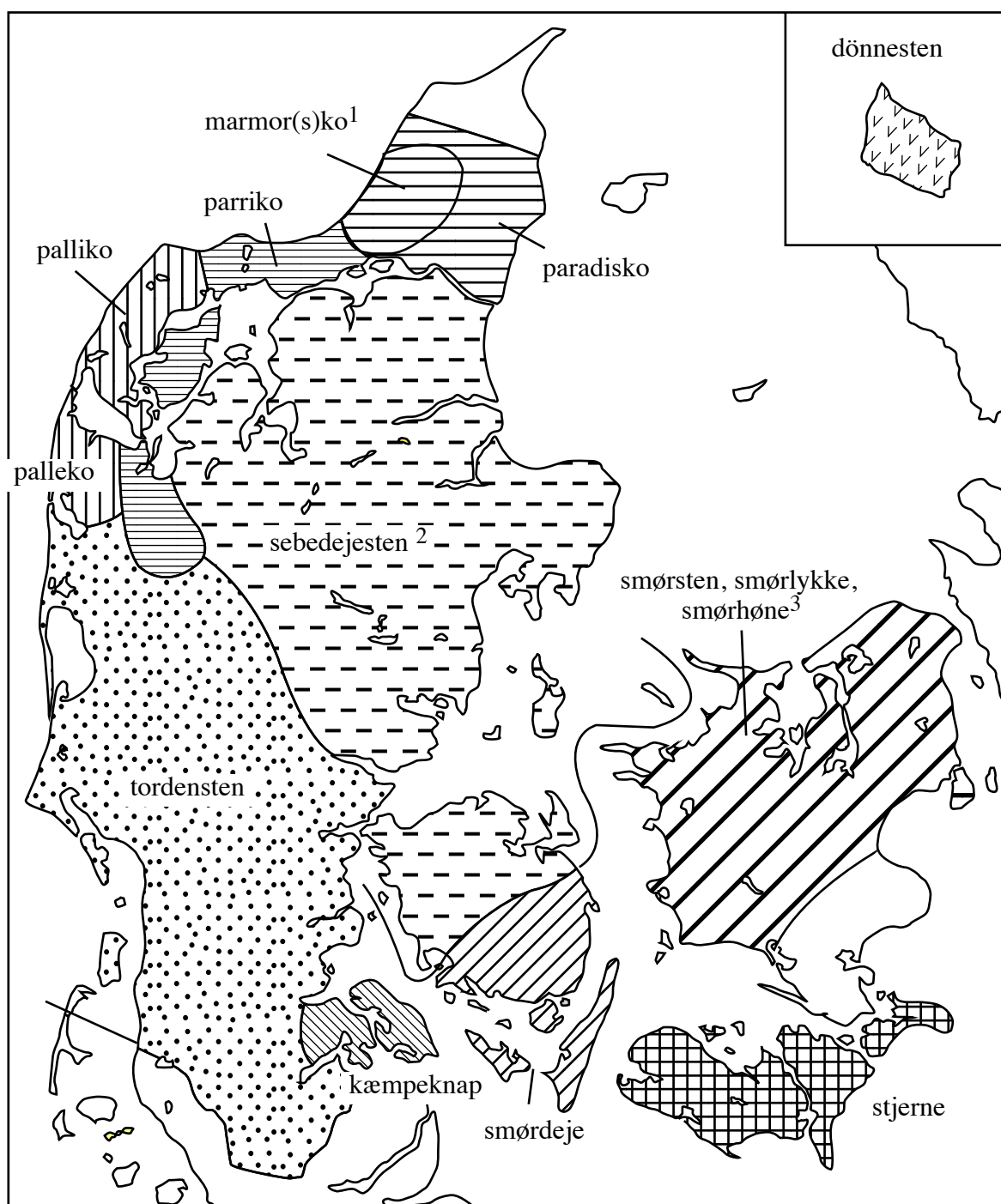
¹⁷ Jf. kort oversigt i Jyllands-Posten 28. august 1994.

navnet *paradissten*, i Nordvestjylland forenklet til *pallisten* – men normalt hedder det *paradisko* (Vendsyssel), *parre-* el. *parriko* (Hanherred, Mors og egnen sydpå fra Lemvig), *palliko* (Thy), *palleko* (på vestkysten syd for Limfjorden).¹⁸ I Vendsyssel er det også – pga. forsteningens glatte overflade – blevet til *marmor(s)ko* og lign.

Lad mig til slut nævne den spøgende betegnelse *kæmpeknop*, anvendt om det forstenede søpindsvin på Sundeved og Als – et oversættelseslån fra tysk *Riesenknopf*.¹⁹ Og så kan artiklen slutes af med kort 2 over samtlige echinittens navne i vore dialekter. Echinitten er et mønstereksempel på, hvordan en genstand kan få navn ret så tilfældigt efter dens funktioner til vidt forskellig tid: her fra den dybe overtros *tordensten* og til barnelegens troskyldige *palliko*.

¹⁸ En optegner vest for Lemvig understreger, at det heder *Palli Sten*, men tilføjer: Børn siger *Palli Kow*.

¹⁹ Iflg. Feilberg bd. IV s. 263 (jf. note 15).

Kort 2. Echinittens navne i de danske dialekter

Der er på kortet set bort fra en vis overlapning af former i græseområderne. – Noter:

¹ jf. sporadisk i Hanherred *marreko*.

² i Himmerland og Midtøstjylland ofte *spa-*, *spådejesten*; på Syddjurs kun *spadeje* (uden efterled); nordvest for Randers også *teppedejesten*.

³ i Odsherred også *smørdrue* (fordi den drøjer på smørret).